

LINGVOPRAGMATIK OMILLARNING SINXRON AI-TARJIMA TIZIMLARIDA IFODALANISHI: INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI KESIMIDA META-MAKON TAHLILI

Jumayev Ashurali Eshkeldi o‘g‘li

Muallif: Qarshi xalqaro universiteti

Filologiya va tillarni o‘qitish kafedrası Katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada sinxron sun‘iy intellekt (AI) asosidagi tarjima tizimlarida lingvopragmatik omillarning ifodalanishi ingliz va o‘zbek tillari misolida meta-makon materiallari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda nutq aktlari, kontekstual ma‘no, implikatura, madaniy kodlar hamda kommunikativ niyat kabi lingvopragmatik kategoriyalarning avtomatik tarjimada qay darajada aks etishi o‘rganiladi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi semantik-sintaktik asimmetriya AI tarjima tizimlarining sifatiga qanday ta‘sir ko‘rsatishi aniqlanadi. Tadqiqot natijalari sinxron tarjima tizimlarini takomillashtirishda lingvopragmatik yondashuv muhim ahamiyat kasb etishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: lingvopragmatika, sun‘iy intellekt, sinxron tarjima, meta-makon, implikatura, nutq aktlari, kontekst, semantik asimmetriya, o‘zbek tili, ingliz tili.

Kirish.

Zamonaviy globallashuv jarayonlari va raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida turli tillar o‘rtasidagi kommunikativ to‘siqlarni bartaraf etish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammoga aylandi. Ayniqsa, sun‘iy intellekt asosida ishlab chiqilgan sinxron tarjima tizimlari real vaqt rejimida nutqni bir tildan ikkinchi tilga o‘girish imkonini berib, xalqaro muloqotni yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bunday tizimlar biznes, ta‘lim, diplomatiya, tibbiyot va kundalik kommunikatsiya sohalarida keng qo‘llanilmoqda. Shu bilan birga, ularning samaradorligi faqat grammatik va leksik moslik bilan emas, balki nutqning chuqur ma‘nosi va kommunikativ niyatini to‘g‘ri yetkazish bilan ham belgilanadi. Bu esa lingvopragmatik omillarning ahamiyatini keskin oshiradi.

Lingvopragmatika til birliklarining real kommunikativ vaziyatda qanday ma‘no kasb etishini, ya‘ni nutq ishtirokchilarining niyati, kontekst, ijtimoiy-madaniy muhit va diskurs bilan bog‘liq jihatlarni o‘rganadi. Sinxron tarjima jarayonida aynan shu omillar ko‘pincha murakkab muammo sifatida namoyon bo‘ladi, chunki sun‘iy intellekt tizimlari ko‘proq formal til birliklarini qayta ishlashga moslashgan bo‘lib, yashirin ma‘no, implikatura, kinoya yoki nutq aktlarining noaniq shakllarini to‘liq anglay olmaydi. Natijada tarjimada kommunikativ niyatning buzilishi, ma‘no torayishi yoki noto‘g‘ri talqin qilinishi holatlari yuzaga keladi.

Ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi farqlar ushbu muammoni yanada murakkablashtiradi. Ingliz tili analitik tuzilishga ega bo‘lib, qat‘iy so‘z tartibi va grammatik vositalar orqali ma‘no

ifodalaydi, o‘zbek tili esa agglutinatív xususiyatga ega bo‘lib, so‘z shakllari va qo‘shimchalar orqali keng semantik va pragmatik ma‘nolarni ifodalaydi. Shu sababli bir tilga xos bo‘lgan pragmatik vositalar boshqa tilda to‘liq ekvivalentga ega bo‘lmasligi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi indirekt nutq aktlari yoki modal konstruksiyalar o‘zbek tilida ko‘pincha boshqa vositalar orqali ifodalanadi, bu esa AI tarjima tizimlari uchun qo‘shimcha qiyinchilik tug‘diradi.

Mazkur tadqiqotda meta-makon tushunchasi alohida metodologik asos sifatida qo‘llaniladi. Meta-makon deganda raqamli kommunikatsiya muhiti, ya‘ni onlayn platformalar, ijtimoiy tarmoqlar, avtomatik subtitr tizimlari va boshqa virtual diskurs maydonlari tushuniladi. Aynan shu muhitda sinxron AI-tarjima tizimlari faol ishlatiladi va real kommunikativ vaziyatlarga yaqin bo‘lgan til materiallari shakllanadi. Meta-makon materiallarini tahlil qilish orqali tarjima jarayonida yuzaga keladigan lingvopragmatik muammolarni aniqlash va ularning sabablari hamda oqibatlarini chuqur o‘rganish mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur maqolaning asosiy maqsadi - ingliz va o‘zbek tillari kesimida sinxron AI-tarjima tizimlarida lingvopragmatik omillarning ifodalanish xususiyatlarini aniqlash va meta-makon materiallari asosida ularning samaradorligini baholashdan iborat. Tadqiqot doirasida nutq aktlari, implikatura, kontekstual ma‘no, madaniy kodlar va kommunikativ strategiyalarning tarjimada qay darajada aks etishi tahlil qilinadi. Shu bilan birga, aniqlangan muammolar asosida sun‘iy intellekt tizimlarini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqish ham muhim vazifa sifatida qo‘yiladi.

Asosiy qism.

Sinxron AI-tarjima tizimlarida lingvopragmatik omillarning ifodalanishini tahlil qilish uchun ingliz va o‘zbek tillariga oid meta-makon materiallari asosida bir qator empirik kuzatuvlar olib borildi. Tahlil jarayonida nutq aktlari, implikatura, kontekstual bog‘liqlik, madaniy kodlar va kommunikativ strategiyalar asosiy mezon sifatida tanlandi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, sun‘iy intellekt asosidagi tarjima tizimlari semantik jihatdan nisbatan yuqori aniqlikka ega bo‘lsa-da, lingvopragmatik qatlamni uzatishda sezilarli kamchiliklarga ega.

Birinchidan, nutq aktlari darajasida muhim tafovutlar kuzatildi. Ingliz tilida keng qo‘llaniladigan indirekt nutq aktlari, ya‘ni muloyimlik, iltimos yoki maslahat shaklida berilgan gaplar o‘zbek tiliga tarjima qilinayotganda ko‘pincha bevosita (direkt) shaklga o‘tib ketadi. Masalan, ingliz tilidagi “Would you mind closing the door?” ifodasi AI tomonidan ko‘pincha “Eshikni yop” tarzida tarjima qilinadi. Bu yerda asl nutqdagi muloyimlik darajasi yo‘qolib, kommunikativ niyat o‘zgaradi. O‘zbek tilida hurmat va muomala shakllari muhim pragmatik yuklama kasb etgani sababli bunday xatoliklar muloqot samaradorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, implikatura bilan bog‘liq muammolar aniqlandi. Ingliz tilida ko‘pincha ma‘no bevosita emas, balki kontekst orqali anglashiladi. Masalan, “It’s getting late” jumlasini ayrim vaziyatlarda “ketish vaqti bo‘ldi” degan yashirin ma‘noni anglatadi. AI tarjima tizimlari esa bunday gaplarni so‘zma-so‘z tarjima qilib, implikaturani hisobga olmaydi.

Natijada tarjima yuzaki va to'liq bo'lmagan ma'no beradi. O'zbek tilida esa ko'pincha yashirin ma'nolarni ochiqroq ifodalash talab etiladi, bu esa ikki til o'rtasidagi lingvopragmatik nomuvofiqlikni yanada kuchaytiradi.

Uchinchidan, kontekstual bog'liqlik va diskurs darajasidagi muammolar sinxron tarjima jarayonida yaqqol namoyon bo'ldi. Meta-makon materiallari tahlili shuni ko'rsatdiki, AI tizimlari ko'pincha matnni kichik segmentlarga ajratib tarjima qiladi va umumiy diskursni hisobga olmaydi. Natijada gaplar o'rtasidagi mantiqiy bog'lanish buziladi, referensiyalar noto'g'ri aniqlanadi yoki tushirib qoldiriladi. Masalan, ingliz tilidagi olmoshlar (he, she, it, they) o'zbek tiliga tarjima qilinayotganda kontekst yetarli darajada hisobga olinmagani sababli noto'g'ri subyekt bilan bog'lanishi mumkin.

To'rtinchidan, madaniy kodlar va lingvokulturologik birliklarning tarjimasi ham murakkab masalalardan biri sifatida aniqlanadi. Ingliz tilidagi idiomalar, metaforalar va madaniy referensiyalar o'zbek tiliga avtomatik tarjimada ko'pincha literal tarzda o'giriladi. Masalan, "break the ice" iborasi "muzni sindirmoq" tarzida tarjima qilinib, asl ma'nosi – suhbatni boshlash yoki muhitni yumshatish – yetkazilmaydi. Bu esa tarjimaning pragmatik samaradorligini keskin pasaytiradi.

Beshinchidan, sintaktik asimetriya lingvopragmatik ifodaning buzilishiga olib keluvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Ingliz tilida qat'iy so'z tartibi (SVO) asosiy rol o'ynasa, o'zbek tilida so'z tartibi nisbatan erkin bo'lib, urg'u va tema-rema munosabatlari orqali ma'no aniqlanadi. AI tarjima tizimlari ushbu farqlarni har doim ham to'g'ri hisobga olmaydi, natijada gapning informatsion markazi noto'g'ri joylashadi yoki urg'u yo'qoladi. Bu esa nutqning pragmatik ta'sirini kamaytiradi.

Shuningdek, o'zbek tiliga xos bo'lgan hurmat kategoriyasi, ya'ni "sen" va "siz" shakllarining to'g'ri qo'llanishi ham AI tarjima tizimlari uchun muammoli hisoblanadi. Ingliz tilida bunday farqlanish mavjud emasligi sababli tarjima jarayonida muomala darajasi noto'g'ri aks etishi mumkin. Ayniqsa, rasmiy va norasmiy nutq o'rtasidagi farqni aniqlashda tizimlar ko'pincha xatoga yo'l qo'yadi.

Meta-makon materiallari asosida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, sinxron AI-tarjima tizimlari tezkorlik va umumiy tushunarliklik jihatidan samarali bo'lsa-da, lingvopragmatik aniqlik nuqtayi nazaridan hali mukammal emas. Shu sababli, tarjima tizimlarini takomillashtirishda nafaqat lingvistik, balki pragmatik va madaniy bilimlarni ham integratsiya qilish zarur. Bu esa kelgusida kontekstni chuqurroq anglay oladigan, diskursni to'liq qamrab oladigan va kommunikativ niyatni to'g'ri yetkazadigan AI tizimlarini yaratish imkonini beradi.

Xulosa.

Mazkur tadqiqot natijalari sinxron sun'iy intellekt asosidagi tarjima tizimlarida lingvopragmatik omillarning ifodalanishi murakkab va ko'p qatlamli jarayon ekanligini yana bir bor tasdiqladi. Ingliz va o'zbek tillari kesimida olib borilgan meta-makon tahlili shuni ko'rsatdiki, mavjud AI-tarjima tizimlari asosan leksik va grammatik darajada yuqori natijalarni ta'minlay olsada, nutqning pragmatik mazmunini, ya'ni kommunikativ niyat,

yashirin ma'no, ijtimoiy-madaniy kontekst va diskurs bog'liqligini to'liq aks ettirishda sezilarli darajada cheklangan.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ayniqsa indirekt nutq aktlari, implikatura va madaniy kodlar tarjimada eng ko'p yo'qotiladigan yoki noto'g'ri talqin qilinadigan komponentlar hisoblanadi. Bu esa tarjima natijasida hosil bo'lgan matnning nafaqat mazmunan, balki kommunikativ jihatdan ham yetarli darajada samarali bo'lmasligiga olib keladi. Ingliz tiliga xos bo'lgan muloyimlik strategiyalari, yashirin buyruq yoki iltimos shakllari o'zbek tiliga ko'chirilganda ko'pincha soddalashtiriladi yoki bevosita shaklga o'tib ketadi, natijada nutqning pragmatik ta'siri kamayadi. Shu bilan birga, o'zbek tiliga xos hurmat kategoriyasi, muomala darajalari va affiksatsiya orqali ifodalanadigan nozik ma'no qatlamlari ingliz tilidan tarjimada yetarli darajada aks ettirilmaydi.

Shuningdek, semantik-sintaktik asimmetriya lingvopragmatik nomuvofiqliklarning asosiy sabablaridan biri sifatida namoyon bo'ldi. Ingliz tilining analitik tuzilishi va qat'iy so'z tartibi bilan o'zbek tilining agglutinativ tabiati hamda erkin sintaktik qurilishi o'rtasidagi farqlar tarjima jarayonida urg'u, tema-rema munosabatlari va informatsion strukturaning buzilishiga olib keladi. Bu esa ayniqsa sinxron tarjima sharoitida, ya'ni vaqt cheklangan va kontekst cheklangan vaziyatlarda yanada yaqqol seziladi.

Meta-makon materiallari asosida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, AI tizimlari ko'pincha matnni fragmentar tarzda qayta ishlaydi va diskurs darajasidagi yaxlitlikni saqlab qolishda qiyinchilikka duch keladi. Natijada gaplar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlik, referensiya tizimi va umumiy kommunikativ strategiya yetarli darajada tiklanmaydi. Bu holat ayniqsa onlayn muloqot, video tarjima va avtomatik subtitr tizimlarida sezilarli bo'lib, foydalanuvchi tomonidan qabul qilinayotgan axborotning sifatiga bevosita ta'sir qiladi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun sinxron AI-tarjima tizimlarini rivojlantirishda lingvopragmatik yondashuvni chuqurlashtirish zarur. Xususan, sun'iy intellekt modellariga kontekstni kengroq qamrab oluvchi diskursiv tahlil mexanizmlarini joriy etish, madaniy va ijtimoiy bilim bazalarini integratsiya qilish, shuningdek, nutq aktlari va implikaturani aniqlashga qaratilgan algoritmlarni takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, o'zbek tilining milliy-pragmatik xususiyatlarini hisobga olgan maxsus korpuslar yaratish va ularni AI tizimlarini o'qitishda qo'llash tarjima sifatini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatadiki, kelajakdagi sinxron tarjima tizimlari faqat lingvistik emas, balki lingvopragmatik va lingvokulturologik kompetensiyaga ham ega bo'lishi lozim. Faqat shundagina ular real kommunikativ ehtiyojlarga to'liq javob bera oladigan, mazmun va niyatni to'liq yetkazadigan mukammal vositaga aylanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov, A. O‘zbek tilida pragmatika masalalari. Toshkent: Fan nashriyoti, 2021. <https://uzbekistan.academia.edu>.
2. Rasulov, R. Tarjima nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: O‘qituvchi, 2022. <https://library.ziyonet.uz>.
3. Yo‘ldoshev, B. Matn lingvistikasi va diskurs tahlili. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020. <https://ziyonet.uz>.
4. Abdullayev, A. Lingvokulturologiya asoslari. Toshkent: Innovatsiya nashriyoti, 2023. <https://n.ziyouz.com>.
5. Xudoyberganova, D. Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida pragmatik tadqiqotlar. Toshkent, 2022. <https://cyberleninka.ru>.
6. Brown, L. Pragmatics and Artificial Intelligence. Oxford University Press, 2022. <https://academic.oup.com>
7. Smith, J. Advances in Neural Machine Translation. Cambridge University Press, 2021. <https://cambridge.org>
8. Ahmed, S. Cultural Aspects of Machine Translation. Elsevier, 2024. <https://sciencedirect.com>